

תעודות נוגעות לישוב היהודי ברמלה ובשפלה

מאת ש. אסף

תעודות רבות נתפרסמו בעשרים השנים האחרונות על הישוב היהודי ברמלה ע"י מאן ואחרים; ואילו על ישובים יהודים בשפלה הסמוכה לה לא היתה לנו עד היום ידיעה ממשית. גם רבים מפרטי תולדותיה של הקהלה החשובה ברמלה עוד לא נחקרו דיים⁽¹⁾. ועל כן כדאי לפרסם כל תעודה נוספת הנוגעת לה. הריני מפרסם איפוא כאן תעודות אחדות מאוסף קטעי הגניזה אשר בקמברידז.

א. התעודה הראשונה היא גט 2) שנכתב בשנת ד' תשפ"ז (1027) ב"רמלה מדינתא הסמוכה ללוד". זוהי נוסחה שנהגו בה מימים קדמונים, מראשית ישובם של היהודים ברמלה, כי אז עדיין היתה לוד עיקר ורמלה טפלה לה, ונהגו בה עד זמן מסעי-הצלב⁽³⁾. הסופר שכתב את הגט הוא אברהם החבר בירבי שמואל השלישי. ר' שמואל זה הוא החכם והפייטן הידוע ר' שמואל בירבי הושענא, שהיה מתחילה "רביעי בחבורה" ועלה אחר כך לדרגת שלישי, ומילא תפקיד מסוים בחייהם של יהודי א"י ומצרים⁽⁴⁾. ר' אברהם בנו היה כנראה דיין ברמלה. בכתיבת הגט הזה לא הקפידו על כמה פרטים שהקפידו עליהם⁽⁵⁾ בדורות אחרונים, ואין כאן המקום להתעכב על כל השינויים שבגט זה מצד ההלכה. אבל יש לעמוד לכל הפחות על שנים מהם. הראשון הוא מה שכתוב בשש' 19—21: "ולית לי עליך לא ערר ולא מצו ולא מימר ולא משמע משום אנתו והרי את מותרת לכל אדם⁽⁶⁾ בביטול כל מודעיה ותנאים". נוסחאות אלה אינן בכל הגיטין הרבים הידועים לנו מתקופות ומארצות שונות, הן נמצאות רק בגט זה שנכתב ביפו בשנת תתל"ז⁽⁷⁾. זהו איפוא נוסח ארצי-ישראלי קדמון, שדוגמתו אפשר למצוא כפי שאמר לי חברי המנוח פרופ' גולאק ז"ל בגיטין יווניים-מצריים אחדים.

- (1) עי' מאמרו של ב. סגל, לתולדות ישוב היהודים ברמלה, ציון ה', ע' י"ב—י"ה.
- (2) יש לציין שזהו הגט הא"י השני שהגיע לידנו מאותה תקופה. הראשון הוא זה שנכתב ביפו בש' תתל"ז, ר' מזרח ומערב I, ע' 358.
- (3) עי' מספרות הגאונים, ע' 206 שטרות עתיקים, תרביץ ט', ע' 201; וכן בכחובה אחת מרמלה משנת תתי"ב, שאני עומד לפרסמה במקום אחר.
- (4) עי' עליו במפתח ספרו של מאן *HUCA; The Jews in Egypt and Palestine* III, p. 260; ספר מאגנס, ע' 2—3; ידיעות המכון לחקר השירה העברית ג', ע' קס"ג ואילך.
- (5) מספר השורות שבו מגיע לעשרים ושלוש ועוד כמה פרטים משונים יש בכתיבתו.
- (6) אף משפט זה, שהוא גופו של גט לדעת החכמים (גיטין פ"ה ב'), אינו נמצא ברוב הגיטין של אותו זמן.
- (7) אך גם בו חסרות המלים: בביטול כל מודעיה ותנאים.

הדבר השני הראוי לציון הוא זה שעל הגט חתום הסופר שכתב את הגט ועמו עד אחד, (8) כמנהג אנשי בבלי, כי בחילוקים שבין בני בבלי ובין בני א"י אנו קוראים: "בני בבלי אחד כותב את הגט ואחד חותם עם הכותב ובני א"י אחד כותב ושנים חותמין" (9). הרי לנו הוכחה נוספת להשפעה הבבלית שגברה על יהודי א"י.

ב. התעודה השניה אין בה זמן ומקום, אבל אפשר לעמוד עליהם מתוכה ומשם כותבה. הכותב הוא שוב אברהם בירבי שמואל השלישי בחבורה, שישב, כמו שראינו לעיל, ברמלה. הזמן הוא אל נכון זה שלאחר רעש האדמה אשר היה בי"ב טבת תשצ"ד, והתפשט בכל א"י, אבל ביחוד סבלה ממנו רמלה (10). רוב בניני העיר נפלו והפכו לתלי-חרבות. בנייהם היו גם כמה בנינים שהיו קניין בית-הכנסת, והנה בא עז פנים אחד, אבו עלי אבן איוב, "אל המקום החרב אשר לבית-הכנסת וזרע שם בצל ופול ומה שרצה" בלי ידיעת ראשי הכנסת, גם הקים עליה על פרוודור בית-הכנסת בלי שהיתה לו זכות לכך. ר' אברהם מבקש את ר' אברהם הכהן בירבי יצחק (שאינו ידוע לנו ממקום אחר) שיעמוד בפרץ, יקרא לו ויוכיחו ויטיל עליו עונש על שהסיג גבול.

ג. התעודה השלישית מענינת ביותר ונכתבה בשנת ד' תרצ"ח (1038). קרובה היא בעניינה לזו הקודמת, כי אף בה ידובר על החכרת חורבה, שעמדה חרבה ודאי מזמן הרעש הנ"ל. "אנשי כנסת הגדולה" אשר ברמלה מחכירים את "חצי החורבה אשר לכנסת אשמיין" לאחד מבני הקהלה לזמן של עשרים שנה, למען יבנה שם בית לשבתו, ודמי החכירה יהיו לבדק בית-הכנסת. כעבור הזמן הנ"ל היא הבית שייך לבית-הכנסת, ואם ירצה החוכר לשבת בו גם להבא יהא עליו לשלם "שכר מלא כשוכרי דירות ובתיים". דרך אגב, יש לעמוד על השימוש ב"כנסה" במקום בית כנסת ויש לראות בזה השפעה קראית, שהיתה חזקה ברמלה על הרבנים גם בכמה ענינים אחרים (11). "כנסת אשמיין" ברמלה, שהיתה "כנסת גדולה", נזכרת גם במכתבו של הגאון שלמה בן יהודה, שנכתב סמוך לזמן תעודתנו (12), ומכאן הוציא מאן את המסקנה הנכונה שהיה ברמלה גם בית-כנסת של בבליים. גם ממכתבו של שלמה בן יהודה, שנדפס ע"י מאן, *I, Texts and Studies*, ע' 339, מתברר

(8) וכן הוא גם בגט יפו הנ"ל: "אנא יפת החזן בר אברהם כתבת שהדת"; ובגט השחרור שנכתב בירושלם תת"ו (נתפרסם ע"י בלוי, *Die jüd. Ehescheidung*, ע' 102): "אנא צמח ביר' אלעזר נב"ע כתבת שהדת".

(9) ע"י מרגליות, החילוקים שבין אנשי מוצר ובני א"י, ע' 157.

(10) ע"י התיאור החי של הרעש מאת הגאון שלמה בן יהודה שנמצא בזמן הרעש ברמלה, מאן, שם II, עע' 170-171; מ. זולאי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית ג', ע' קנ"ג.

(11) ע"י מכתבו של סהל בן מצליח, לקוטי קדמוניות, נספחים ע' 33: "ואם יאמר אדם כי הנה אחינו תלמידי הרבנים בהר הקדש ובכרמלה (צ"ל: וברמלה) רחוקים מן המעשים האלה, חייב אתה לדעת באמת כי הם כדרכי תלמידי התורה וכמעשי בני מקרא עשו ומהם למדו".

(12) מאן, שם II, ע' 71. וע"י שם I, ע' 148.

שהיו ברמלה לפחות שני בתי-כנסת¹³, ואם נשים אל לב שגם לקראים אשר בה היו "כניסות" (אחדות)¹⁴ נקבל מושג על מספר היהודים בעיר זו.

ד. התעודה הרביעית מזכירה מציאות ישוב יהודי בשפלה. התעודה המקוטעת הזאת מוצאה מן התקופה הערבית, כמו שיוכיחו השמות מוהוב ופרג. אמנם מתכנה ומן הכתב העתיק מאד נראה שאין לאחורה מן המאה התשיעית. ממנה מתברר כי בזמן הכתבה היה קיים ישוב יהודי בשפלה, היא שפלת לוד¹⁵. יש לחשוב שבשפלה היו כמה ישובים יהודיים, ו"השפלה", שכללה את כל הישובים האלה, היתה מהווה עדיין באותו זמן יחידה מסויימת ומוגדרת אצל בני הדור. הרי שגם סביבות לוד ואונו היו מיושבים יהודים שעסקו כנראה בחקלאות. הגאון הנז' בש' 9 הוא, כנראה, הגאון הא"י. חבל על תעודה יקרה זו שהיא חסרה בראשה ובסופה.

בקשר עם תעודה זו יש עוד להזכיר כי ביוצר לרעש אדמה שהדפיס ד"ר מ. זולאי בידיעות המכון לחקר השירה העברית ג', ע' קנ"ח נאמר:
צלו המונים באף וחרון / היושבים בשפלה בעמק השרון
הרי שגם כאן ידובר על ישוב — או ישובים — בשפלה, ובכל הפיוט הזה אין הפייטן מדבר אלא על מה שקרה לישראל, "עדת ישרי אל". זמנו של אותו פיוט לא נקבע עוד בברור. זולאי נוטה לחשוב שהכונה היא לרעש האדמה משנת 1033, אבל דומני שיש להקדימו.

על התעודות האלו כדאי להוסיף עוד תעודה אחת מן האוסף הנז' שהיא יחידה במינה. ערוכה היא "אל כל קהלות ישראל אשר בארץ ישראל במבצריה ועיריה וכפריה" מאת העומדים בראש הישיבה הקדושה אשר בא"י (ירושלם), אשר נותרה מעט מהרבה, "אשר בימיה אפפו רעות" את הישוב היהודי בארץ (שש' 17-19). יש לחשוב שהישיבה היתה פונה מזמן לזמן בענינים שונים במכתבים-חוזרים לכל הקהלות אשר בארץ, אבל לפי שעה לא הגיעונו מכתבים כאלה, שהרי כרגיל נשאר בארץ ולא נתגלגלו ל"גניזה" הקהירית. יש להצטער על זה שעיקרו של המכתב חסר, ומשום-כך קשה גם לקבוע את זמנו בוודאות. בסקירה ראשונה נראה היה לי שהמכתב נכתב בזמן מסע הצלב הראשון כשעמדה הישיבה לעקור את מושבה מא"י לסוריא, לדרך ואח"כ לדמשק, אבל אין זאת אלא השערה¹⁶.

13 שם, ש' 25: ואנו בכנסת האחרת; ועי' עוד מרגליות, החילוקים וכו', ע' 11, הע' 60.

14 עי' מה שכתבתי בתרביץ ט', ע' 14.

15 עי' ש. קליין, ארץ יהודה, ע' 242; 246; ושאר המקומות המסומנים במפתח שם. ועי' בספר העשר להקראי ר' יעקב בן ראובן, לעובדיה: "והשפלה היא רמלה הקרובה ליפוא". ונמשך בזה אחרי דניאל אלקומיסי שכתב בפירושו לנביאים: ויושבי השפלה הם רמלה וסביבותיה (מאן, *Texts and Studies II*, p. 79). האם יש לחשוב שגם בתעודה שלפנינו משמשת השפלה כינוי לרמלה?

16 לתקופה זו מתאים התיאור של הצרות שעברו על הישוב, אבל מעין זה אפשר למצא במכתביהם של גאוני ארץ-ישראל גם ביחס למאורעות קודמים. גם קשה לישוב את הדברים: ומכלם הציל נותן ישועות (ש' 20).

מעניינת ביותר היא הכתובת, שממנה נלמד על מציאות ישובים יהודיים גם במצרים, עירות וכפרים. בדברי התהלה והברכה, המסודרים בסדר א"ב, נזכרים כמה מפקידי הקהלות: הסופרים, הדיינים, הפרנסים המלמדים והחזנים (17). בעלי המכתב פונים גם ל"שאר כל עם יי גדוליהם וקטניהם אשר נשאר בארץ ישראל ובארץ מצרים הקרואים על ארץ ישראל". יש כאן ידיעה נוספת על הגירה גדולה מא"י למצרים, ובני א"י היושבים שם "קרואים על [שם] ארץ ישראל" (18), היינו שיסדו להם קהלות מיוחדות והקימו להם בתי כנסת "שמיין" או ירושלמיים.

[T.-S. 10 J 2³]

א.

מה דהיא שנת ארבעה אלפים / ושבע מאוון ותמנין ושית שנין / ל[כריי]ת [עלמא ברמלה] מדינתא דמביכה / ללוד . . . [אנא] מנשה בר שמואל / דממדינת [רמלה וקאים יומא] הדן בה וכל שום / וחניכה דאית לי ולאחרי ולאכהתי ולאחריהון / דאכהתי צביתי ברעות נפשי כדלא אניסנא / [ושבקין]ת ופטריית ותרתי וגרשית יתיכי / ליכי אנתי חוסן ברת יוסף דממדינת רמלה / וקאימה יומא הדן בה וכל שום וחניכה / דאית לך ולאחריך ולאכהתיך ולאחריהון / דאכהתיך דיהןייתין אנתי מן קדמת דנה / וכדן שבקית ופטריית ותרתי וגרשית יתיכי / דיתהןיין שריא ושביקא ורשאה ושלמאה בנפשכי / למהך להתנסבה לכל גבר דיתיציין ואנש לא ימחה / בידכי מן שמי אנה מנשה בר שמואל מן / יומא הדן ועד לעלם ולית לי עריך לא ערר ולא / מצו ולא מימר ולא משמע משום אנתו והרי / את מותרת לכל אדם בכיטול כל מודעיה ותנאים / ודן דיהווי לך מיני ספר תרין וגט פיטרין ואגרת / שיבקין כדת משה ויהודאי / אברהם החבר בירכי שמואל השלישי כתבת ושהדת / אנא יהודה המומחה בר שלה חתמת ושהדת

[T.-S. 13 J 20¹]

ב.

שלום רב וברכות כפולות וחמלה וחנינה / ואורך ימים ושנות חיים ויר וממשלה ועוז / וגדולה וגילה וצהלה ומילאוי כל שאלה מיד / נצה סלה לוקנינו ויקירנו ונכבדנו כבוד גדולת קדושת מר' ור' אברהם הכהן / השר היקר בירכי יצחק הכהן נע' / יעלם סידי אלשיך הפצה אללה ואראם סלאמתה / ובלוג כל מוראד אנא קד וקענא מע דא / אלאנסאן אלוקיה אבו עלי אבן איוב פי אחדאת דוירת אלמקווא / ואחרת עוליה עלא דחליו / אלכנים לם יכון לזה פי שרט אלאחכר ומד ביננא / וכינוה כצומה וכלאם יטול שרחה ומא אקנעה / דאלך חתא גא אלא אל כריכה אלדי ללכנים / זרעה בצל ופול ומא אראד כגיר עילמנא / ולא אמר אחד קילת אעתבא ומובאלה וכלמתה / וכאצמתה ואנכרת עליה יום בעד יום והוא באוי / לא

(17) מעין זה גם במקצת מכתבים של גאוני א"י ובבל וגאוני בגדאד.

(18) עי' במכתב לרב האי שפרסם מאן, *Texts and Studies I*, pp. 138-140: "ישא

אדוננו גאון עם יי' שלום גדול ממנו אנהו הקהלות המתפללים בכנסת הבבליים הקרואה על שם ישיבתו".

יבאלי בלכלאם והוא אנסמן אן שדיד יקול / תעכת פי האדה אל כריכה וכאן וכאן
אלאן יתפצל / סיירי אלשיך חרסה אללה יסתדעי כח וינכר עליה / פעלה דא
ונגעל עליה פי תעדיה אלא גיר מלכוה / גנאיה ודנב ושלום זקנינו ונכבדנו ויקירינו /
יגדל וכבודו לא ידל אמן נצח סלה / אוהבו אברהם בירכי שמואל השלישי בחבורה נע

(תרגום*)

ידע אדוני השיך — ישמרהו ה' ויתן לו שלום לתמיד / וימלא לו כל משאלו — שהיו
לנו דין ודברים עם / האישה הזה עז הפנים אבו עלי אכן איוב בדבר הקמת / בית
המקוה והנה הוא הקים עליה על פרוזודר / בית הכנסת שלא היה לו שם זכות לפי
תנאי החכירה, והיו ביננו / ובינו דין ודברים, יארך פירושם. וזה לא היה די בשבילנו /
אלא הוא בא אל המקום החרב אשר לבית הכנסת / וזרע שם בצל ופול ומה שרצה
לבי ידיעתנו / וכלי שאמר לו אחד [לעשות כן] תוך ולזול . . . ודברתי עליו / ורבותי
עמו והוכחתי אותו יום אחר יום והוא ממשיך במעשהו / לא ישעה לדברים והוא איש
קשה ואומר / עמלתי בחורכה זאת. והיה כעת יואיר / אדוני השיך, ישמרהו אלהים,
לקרא לו ויוכיחו / על מה שעשה וימיל עליו משום הסגת גבול / חטא ופשע ושלום
זקנינו וכו'.

[כ"י קנטברגיאה Add. 3358]

ג.

זכרון עדות שהיתה בפנינו אנו בית דין והעדים החתומים למטה בשטר הזה כך
היה כי אנשי כנסת הגדולה (1) אשר במדינת רמלה החכירו את חצי החורכה אשר
לכנסת אשמיין אשר היא ופתחה לפני שער הכנסת החכירו אותה לצדקה בן יפת
אלשירגי הירוע אכן מוכאט אלנעגה עשר[ים] שנה תחלתם מתחלת השנה הרביעית
בשבוע שהיא שנת ארבעת אלפים ושבע מאות ותשעים ותשע שנים ליצירא (!)
וקבל צדקה זה בן יפת שיתן בכל שנה חצי זהוב שכר חכירות חורכה זו להיות
לכדק הכנסה הזאת ולצרכיה וגם אנשי הכנסה רצו בכך כי לאחרי עשרים שנה אילו
יתנו לו לצדקה זה דמי הקורות והאכנים ומה שישוה החוצאות אשר הוציא צדקה
זה בן יפת ואם יחפצו אנשי הכנסה להשכין צדקה זה בחורכה הזו לאחר שילום
עשרים שנה יהיה על צדקה זה שכר חורכה זו מאנשי הכנסה שכר מלא כשוכרים
דירות ובתים מה שתשוה בכל שנה שכירותה וגם יחשבו לו לצדקה זה מה שנשאר לו
מאחר השנים האילו ויפרעוהו אם בשכונה אם בנתינת שאר ההוצאה ואחר כך יצא
למקום שיחפוץ ועל כך קבלו החוכרים על נפשותם לחכור חורכה זו וקנינו מיד
צדקה בן יפת ככלי הכשר לקנות בו וכתבנו וחתמנו ונתננו לצדקה בן יפת להיות
כידו לו ועליו לזכות ולראיה וקיים ושריר

אברהם הכהן בירכי יצחק עד צדקה הלוי בן אברהם ננ
דויד הכהן ברב יפת ננ אפרים בן משה החזן נע

(*) נעשה ע"י ד"ר א. שטרוביס.

(1) גם בתעודה שנכתבה באלכסנדריא בש' תשצ"ג T.-S. 13 J 17 יטופר על אדם ש"גדר
על עצמו עשרה דינרין לכנסת הגדולה הידועה שאמיין כדי לבנות להם היכל ושגרם על ידי
תאבת הכהן בן טוביה הניכר (הידוע בכינויו) אלבלילי."

יחיה בן ישועה נָנ
מכשר בן מוכיה הספר (!) עד
מנחם בן יפת נָנ

אפרים בן יעקוב
שלמה בן פהיל ננ

[S.-T 10 J 29 ⁽¹⁾]

ד.

... / בנו / ... / נאמנים זה / בני ישראל
בן יעקב / ... / ונפטר אבינו במדינת מ... (2) [והלך אחינו יוסף] / אל השפלה ונפטר
אחר מיתת אב[ינו בלי בנים] / כי לא נשא אשה ונשארו שלשת האחים בלבד /
אנחנו מבורך ויפת ואחינו יוסף שבשפלה הוא / [כלל] בני מוהוב בן פרג והוציאו
שני שמרות / האחד מאדונינו גאון אל שלשת הזקנים בשלום רב / ישאל מהם
שיוציאו ירושת בני מוהוב זה / מתחת ידיהם וליתנה לשני בניו מבורך ויפת / עם
חלק אחיהם יוסף שבשפלה והשטר / השני שטר הרשאה שהרשה יוסף זה בְד /
... הוא בן שבע עשרה שנה לשני אחיו / ... שם על ארבע

[T.-S. 10 J 30 ⁵]

ה.

אל כל קהלות ישראל אשר בארץ ישראל במבצריה ועיריה וכפריה /
אדיריהם כרוכיהם גבירהם (!) דבריהם³ הדוריהם זכוריהם / משיביהם מוכיהם יקריהם
כשריהם למדיהם מ... הם מוריהם נשיאיהם שריהם סופריהם עשיריהם פליריהם⁴ /
צופיהם קריאיהם רביהם שופטיהם שוטריהם תחכמוניהם / חכמיהם נבניהם חזניהם
פרנסיהם מלמדיהם ושאר / כל עם יי' גדוליהם וקטניהם אשר נשאר בארץ ישראל /
ובארץ מצרים הקרואים על ארץ ישראל, יהי עושם מחסם / מכל צר, ויסגבם וינוססם
בכל עיר ומבצר, בבית וכחצר, ביר / לא יוקצרו⁵ אותם להנצר, ויראם בכנין עיר
וארמון⁶ ויקיים את / רועים ונסיכים⁷ וקיבוץ המון וביאת נון ישיי נכד שלמון⁸
עם / כל ההכטחות והשלומות והשמחות והברכות וההנחות והישועות / והנפלאות
והרחמים והסליחות והשמ... חות והעמדות המשפ' / ... שת צצות
ומפריחות ומושבי מנחות ונפשות נחות / כל אלה וכהנה וכן[הנה] תאגרנה תכללנה
תהיינה לכם אחינו / ולצאצאיכם נצח סלה. שאו אחינו ואנשי שלומינו / שלום
רב ועצום ממוראנו⁹ יהי שמו מהולל, גם מעבדיו הישיבה / הקדושה אשר ביופי
מכלל¹⁰, אשר נותרה מעט מכלל¹¹, אשר / בימיה אפפו רעות¹² ושאפו רעי שעות
והיו רק זועות¹³ ומכלם הציל / נותן ישועות להסתיר מסוד מרגשת¹⁴ האל
למושעות ברוך הוא / על כל תגמולוהי השם נפשינו בחיים ולא נתן למוטר[גלינו¹⁵]...
.....

(2) גראה שיש להשלים: מ[צרים], ואולי מ[עזיה] = טבריה. אמנם הקו התחתון שנשאר מן

האות השניה מטה נותן לחשוב שזהו רגלה של צ' ולא של ע'.

(3) מנהיגיהם. (4) שופטיהם ודייניהם.

(5) במדבר י"א כ"ג. (6) ירמיה ל' י"ח. (7) מיכה ה' ד'. (8) רות ד' כ"א.

(9) הקב"ה, עדה"כ בישעיה ח' י"ג. = ירושלים, מכלל יופי, תהלים נ' ב'.

(11) מעט מהרבה. (12) תהלים מ' י"ג. (13) ישעיה כ"ח י"ח.

(14) תהלים ס"ד ג': מסוד מרעים מרגשת פועלי און. (15) שם ס"ו ט'.